

"Ortodoksluğun Muhafazası": Misyoner Karşıtı Karamanlıca Literatür

STEFO BENLİSOY

İstanbul Teknik Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü (İTB)
benlisoy@itu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4243-9161
Makale geliş tarihi: 5 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 18 Haziran 2024

Özet

Protestan misyonerlerin Anadolu'ya yerleşmeye başladığı 1830'lardan itibaren Rum Ortodoks kilise hiyerarşisinin, Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodokslarına ilişkin endişeleri artmıştı. Bu endişelerin temelinde, bu toplulukların kilisenin ayın dilinden bihaber olmaları nedeniyle misyonerlerin etkisine açık olmaları yatmaktaydı. Bu çalışma, bu kaygıları Karamanlıca yani Yunan harfli Türkçe neşriyat üzerinden takip ederek Karamanlıca yayıncılığa yansımalarını inceleyecektir. Karamanlıca literatür, ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilen, romanlar başta olmak üzere din dışı temalara ağırlık vermiştir. Mevcut yazıda ise Protestan misyonerlerin ürettikleriyle birlikte düşünüldüğünde Karamanlıca basılı kitap üretiminin önemli bir ekleni olmaya devam eden ama literatürde aynı ölçüde yer bulamamış Karamanlıca dini içerikli eserler meselesi gündeme getirilecektir. Anadolu Türkçe konuşan Rum Ortodokslarına yönelik dini kitap yayıncılığı 18. yüzyılın başından beri vardı ancak Protestan misyonerlerin Karamanlıca, basılı literatürün önemli bir üreticisi olarak devreye girmesiyle birlikte yeni bir evre başlamış oldu. Anadolu Türkçe konuşan Ortodokslar tarafından dini meselelerde bilgi düzeyini arttırmak ve misyonerlere yanıt vermek amacıyla Karamanlıca dini içerikli kitap üretimi yeni bir ivme kazandı. İçlerinde misyonerleri doğrudan hedef alan polemik/yerği niteliğine sahip Karamanlıca kitapların da bulunduğu geniş bir yayın portföyü oluştu. Bu makale söz konusu literatürden yararlanarak bilhassa Karamanlıca misyoner karşıtı dini içerikli metinlerin izini sürecektir. Bu literatüre dahil edilebilecek başlıca kitaplardan örnekler vererek bunların içerikleri, yazılış sebepleri, çevirmen/yazar kimlikleri, ulaşmak istediği potansiyel okur kitlesinin niteliklerinin nasıl algılandığı, diğer taraftan bu potansiyel okur kitlesinin dini metinlere ilgisinin niteliği gibi meseleleri değerlendirmeye çalışacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçe konuşan Anadolu Rum Ortodokslar, Karamanlıca, Karamanlıca kitap üretimi, Karamanlıca basın, Protestan misyonerler, Evangelinos Misailidis

Abstract

Defending Orthodoxy: Polemical Literature Against Missionaries in Karamanlidika

Beginning in the 1830s, as Protestant missionaries began to settle in Anatolia, the Orthodox Church hierarchy became increasingly concerned about the Turkish-speaking Orthodox population of Anatolia. These concerns were based on the fact that these communities were ignorant of the liturgical language of the Church and thus vulnerable to the influence of the missionaries. This study examines the impact of these concerns on the publication of *Karamanlidika*, i.e., Turkish with Greek script. Literature on the *Karamanlidika* has mainly focused on non-religious themes, especially novels published since the second half of the 19th century. In the present article, the topic of religious works in *Karamanlidika* will be addressed, as these works, together with those produced by Protestant missionaries, constitute an important axis of *Karamanlidika* printed book production, but have not been given due attention in literature to the same extent. Religious book publishing for the Anatolian Turkish-speaking Rum Orthodox had existed since the beginning of the 18th century, but a new phase began with the entry of Protestant missionaries as important producers of printed literature in *Karamanlidika*. In response, the Turkish-speaking Orthodox in Anatolia started to publish religious literature in *Karamanlidika* to increase their religious knowledge and counter the missionaries' influence. A large portfolio of publications emerged, including polemical/critical books in *Karamanlidika* that directly targeted the missionaries. The article will trace the religious anti-missionary texts in *Karamanlidika*. By providing examples of the most important books in this literature, it will evaluate issues such as their content, the reasons for their writing, the identities of the translators/authors, their perceptions of the potential readership's qualities, and the nature of this readership's interest in religious texts.

Keywords: Turkish speaking Anatolian Rum Orthodox, *Karamanlidika*, *Karamanlidika* book production, *Karamanlidika* periodical press, Protestant missionaries, Evangelinos Misailidis.

Türkçe konuşan Anadolu Rum Ortodokslara yönelik Karamanlıca, yani Yunan harfli Türkçe basılı literatürün geç Osmanlı bağlamında önemli bir üreticisi Protestan misyonerdlerdir.¹ American Board of Commissioners for Foreign Missions'a (ABCFM) mensup misyonerler Doğu Akdeniz'e 19. yüzyılın başında ulaşmış, Anadolu'ya ilk Protestan misyonerlerse 1820 yılında Plinius Fisk ve Levy Parsons adlı rahiplerin İzmir'e ayak basmasıyla gelmişti. Protestan misyonerlerin, Katolik misyonerlere kıyasla, Anadolu'ya oldukça geç intikaline rağmen, hayırseverlik ve özellikle eğitim ve yayın faaliyetleri, yerleşik Ortodoks kilise hiyerarşisi ve mevcut cemaat düzeni açısından kadim Katolik misyonlardan çok daha zorlu bir rakip olarak görülmüştür. Bunun nedeni Protestan misyonerlerin dini, eğitsel ve hayırsever faaliyetlerinin doğası ve içeriğiydi. Protestan misyonerlerin anadilde ve konuşulan sade dilde eğitime, pozitif bilimlere, kitlesel okuryazarlığa, pratik eğitime ve özellikle kız çocuklarının öğrenimine verdikleri önem oldukça devrimci girişimler olarak değerlendirilmiştir. Teorik olarak Protestan kilisesine üye olmak için başvuran herkesin İncil'i kendi dilinde okuyabilmesi gerekiyordu. Misyonerler, genel "demokratik" ve liberal davranış kurallarıyla birlikte, yerleşik otoritelere karşı eleştirel bir tutumu vurguladıkları bireysel bilgi arayışına da büyük önem veriyorlardı. Açıkçası, Protestan misyonerler tarafından verilen eğitimin bu nitelikleri sadece teolojik bir tehdit değil, aynı zamanda geleneksel hiyerarşik değerlere bir meydan okuma ve mevcut toplumsal düzene bir tehdit anlamına geliyordu.

Başlangıçta Ortodoks Patrikhane misyonerlere karşı daha hoşgörülüydü. Bunun sebebi o dönemde Katoliklere duyulan ortak düşmanlığın daha egemen olmasıydı. Bu bağlamda misyonerlerin eğitsel girişimleri, özellikle kızların eğitimiyle ilgili olanlar hoş karşılanıyor ve yakından gözlemleniyordu.² Bu dönemde misyonerlerin ayrı Protestan kiliseleri oluşturma niyeti yoktu, aksine Doğu kiliselerinin kendi üyeleri tarafından içerdiren reform edilmesini hedefliyorlardı. Protestan misyonerler, eğitilmiş, "önyargı ve batıl inançlardan" arınmış yeni nesillerin oluşturulması yoluyla Ortodoks Kilisesi'nin kendi içinde reformdan geçirilmesinin, kademeli olarak Protestanlaştırılmasının ve "nominal" Hıristiyanların "aydınlanmış" Hıristiyanlara dönüştürülmesinin mümkün olacağına inanıyorlardı. Ancak bu kısa dönemden sonra misyonerlerin çabaları kilise hiyerarşisinin çetin direnci ve düşmanlığıyla karşılaştı, Protestanlarla bağlantılı kişiler Ortodoks cemaatlerden aforoz edildi. Bu sertleşen tutum 1846'dan sonra Protestan kiliselerinin kurulmasına yol açtı.³

Kutsal metinlerin Doğu Akdeniz'de konuşulan farklı dillere çevrilmesi ve Protestan misyonerlerin kapsamlı yayıncılık faaliyetleri de büyük bir endişe yaratıyordu zira bu faaliyetlerin Ortodoks kilisesi içindeki merkezkaç eğilimleri güçlendirdiği düşünülü-

¹ Türkçe konuşan Anadolu Rum Ortodokslar ve Karamanlıca için bkz. Evangelia Balta, *Gerçi Rum isek de, Rumca Bilmez Türkçe Söylerez* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012); Evangelia Balta, *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*, çev. Ayşe Nihal Akbulut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019).

² Effi Gazi, "Revisiting Religion and Nationalism", *The Making of Modern Greece Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, yay. haz. Roderick Beaton ve David Ricks (Londra: Ashgate 2009), 99.

³ Paulina Nasioutzik, *Αμερικάνικα Οράματα στη Σύμωρη τον 19ο Αιώνα Η συνάντηση της Αγγλοσαξονικής Σκέψης με την Ελληνική* [19. yüzyıl İzmir'inde Amerikan vizyonları: Anglo-Sakson düşüncesinin Yunanlarla karşılaşması] (Atina: Estia 2002), 205-233. Anadolu'daki çeşitli Rum Ortodoks cemaatlerle Rum Protestanlar arasında yaşanan ihtilaf, cezalandırma ve şiddet vakalarına dair bkz. Merih Erol, "Becoming Protestant: Greek Orthodox Responses to Conversion in 19th Century Ottoman Anatolia", *Adalya* 21 (2018): 335-362.

yordu.⁴ Misyonerlerin, cemaatlerin yerel dillerinde vaaz vermeleri ve Pazar okulları düzenlemeleri Ortodoks kilisesinde daha fazla endişeye neden olmaktaydı.⁵

Bu arka plan bağlamında, Rum Ortodoks kilise hiyerarşisinin, Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodokslarına ilişkin kaygıları artacaktır. Bu kaygıların temelinde, bu toplulukların kilisenin ayin dilinden bihaber olmaları nedeniyle misyonerlerin etkisine açık olmaları ve İslamlaşma tehdidi altında bulunmaları yatmaktaydı. Protestan misyonerlerin Anadolu'da Türkçe vaaz vermeye başladığı 1830'lardan itibaren Patrikhane, bu cemaatlerin Yunanca'yı "yeniden edinmeleri" için özellikle eğitim yoluyla ciddi çaba sarf etmeye başlayacaktır.⁶ Bu kaygılar, Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarına hitap eden dönemin Karamanlıca basınına da geniş ölçüde yansımıştır. Okumakta olduğunuz çalışma Karamanlıca neşriyat üzerinden bu kaygıları takip ederek aslında bu ve benzeri gündemlerin/kaygıların Karamanlıca yayıncılığa yansımalarını inceleyecektir. Karamanlıcaya ilişkin literatür ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilen din dışı temalara ağırlık vermiştir. Mevcut yazıda ise Protestan misyonerlerin ürettikleri dini içerikli Karamanlıca kitaplarla birlikte düşünüldüğünde Karamanlıca basılı kitap üretiminin önemli bir eksenine olmaya devam eden ama literatürde bu ölçüde kendisine yer bulamamış Karamanlıca dini eserler meselesi gündeme getirilecektir. Anadolu'da Türkçe konuşan Rum Ortodoksların 18. yüzyılın başından beri dini kitap yayıncılığı vardı ancak Protestan misyonerlerin Karamanlıca, yani Yunan harfli Türkçe basılı literatürün önemli bir üreticisi olarak devreye girmesiyle birlikte yeni bir evre başlamış oldu. Çünkü tehdit altında buldukları varsayılan Anadolu'da Türkçe konuşan Rum Ortodokslar tarafından dini meselelerde bilgi düzeyini arttırmak ve misyonerlere yanıt vermek amacıyla Karamanlıca dini içerikli kitap üretimi yeni bir ivme kazandı. İçlerinde misyonerleri doğrudan hedef alan polemik/yerli niteliğine sahip Karamanlıca kitapların da bulunduğu geniş bir yayın portföyü oluştu. Elinizdeki makale söz konusu zengin literatürden yararlanarak bilhassa Karamanlıca misyoner karşıtı dini içerikli metinlerin izini sürecektir. Bu literatüre dahil edilebilecek başlıca kitaplardan örnekler vererek bunların içerikleri, yazılış sebepleri, çevirmen/yazar kimlikleri, ulaşmak istediği potansiyel okur kitlesinin niteliklerinin nasıl algılandığı, diğer taraftan bu potansiyel okur kitlesinin dini metinlere ilgisinin niteliği gibi meseleleri kaynakların el verdiği oranda değerlendirecektir. Özellikle misyonerlere karşı polemik niteliğine sahip metinlerin tema ve argümanlarına odaklanarak geç Osmanlı döneminde Karamanlıca yayıncılığın şu ana kadar nispeten az bilinen bir cephesine ışık tutacaktır.

---

4 O dönemde Bulgarca Kutsal Kitap'ın gözden geçirilmiş baskısını düzenlemek ve Ermenice, Ermenice-Türkçe ve Bulgarca çevirileri uyumlu hale getirmekle meşgul olan Dr. E. Riggs'in 1869'daki yorumları, Board'un Doğu Kiliseleri misyonerlerinin kutsal metinlerde farklı dillerin kullanımı ve bu metinlerle inananlar arasındaki ilişki konusundaki kökten farklı tutumunu ortaya koymaktadır: "İlhamın kutsanmış sözleri bir dilde olduğu kadar başka bir dilde de aynı ikna edici, dönüştürücü, eğitici ve teselli edici güce sahiptir. Ve diğer dillerdeki sözler, onları kullanan uluslar için kendi dilimizdekiler kadar tatlıdır. İnsan ırkının bu kadar büyük bir kısmının Kutsal Metinler'i kendi doğdukları dillere tercüme edilmiş ve erişilebilir halde bulmaları şükran ve övgü konusudur." *The Missionary Herald* (Mayıs 1869): 158.

5 Misyonerler, Pazar Okulu Dersleri'nin Ermenice, Türkçe ve Karamanlıca versiyonlarını (Giragi Mektebi Dersleri ve Κυριακή Μεκτεπί Δερσλερί) kapsamlı bir şekilde yayınladılar ve bunları Pazar okullarında ve ilmiyelerinde dağıttılar. Bu kitapların çeşitli baskıları için bkz. Evangelia Balta, "Καραμανλίδικες και Αρμενοτουρκικές Εκδόσεις των 'Sunday Schools Lessons' ['Pazar mektepleri derslerinin' Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe edisyonları]", *Ta Ιστορικά* 53, 2010, 379-402.

6 Stefo Benlisoy, "Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011).

Protestan Misyonerler ve Karamanlıca Basın

İstanbul Rum cemaatinin değerler sistemine entegre olmuş, Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarının ileri gelenleri ve eğitilmiş kesiminin düşüncelerini dile getiren *Anatoli* gazetesi⁷, misyonerlerin Anadolu'daki cemaatlere yönelik faaliyetlerinin yarattığı tehlikeler konusunda okuyucularına sürekli uyarılarda bulunuyordu. Gazetenin yazarlarına göre, misyonerler Anadolu Ortodoksları için ölümcül bir tehditti. Ortodoksluğu terk etmeyi kişinin bireysel ve toplumsal kimliğini inkâr etmesi olarak gören gazete, bu nedenle sayfalarında sık sık misyonerlerin faaliyetleri hakkında bilgi veriyor ve okuyucularını uyarıyordu. Gazeteye göre Anadolu'da, özellikle Kayseri ve Konya bölgelerinde "Protestanlar, Rafıziler⁸ ve Cizvitler" büyük paralar harcıyor, bedava kitaplar dağıtıyor ve yavaş yavaş bölgedeki her köyde yer ediniyorlardı.⁹

Gazeteye göre, Anadolu Rumlarının (*Ανατόλι Εχάλι Ρουμεισι*) çoğunluğu, mensup oldukları mezhebin kurallarının anlamını yeterince bilmedikleri için "rafıziler" tarafından kolayca kendilerine celp edilebiliyordu. Bunlar her köye ve kasabaya vaizler göndererek ağlarını örerken, birçok köy misyonerlerin "tatlı sözlerine" kanarak inançlarını değiştiriyordu. Buna mani olmak için Ortodoks metropolitler, halkın misyonerlere karşı direnişini güçlendirmek için vaizler atmalı ve onlara mezheplerinin ilkelerini öğretmeliydiler. Gazete ayrıca Ortodokslar ile Protestanlığa geçenler arasında din bilgisi açısından büyük bir tezat olduğundan da yakınıyordu. Gazeteye göre "Anadolulular"ın en bilgileri bile yeni din değiştirmiş birisine cevap verememekteydiler. Bu durumun en büyük nedeni Ortodoks yüksek ruhbanın kayıtsızlığıydı.¹⁰ Öte yandan, Protestan misyonerlerin Türkçe konuşan Ortodoks cemaatlere Türkçe vaaz vermeleri ve İncil'in Türkçe çevirilerini yayınlayarak yaygın bir şekilde dağıtmaları büyük endişe yaratmaktaydı.

Gazeteye göre, Anadolu Rumları (*Ανατόλι Ρούμυγισσι*) arasında eğitilmiş kişi sayısı az olduğundan, mezheplerinin anlamını ve kurallarını bilmiyorlardı. Bu cehalet, misyoner vaizlerin propagandalarının onları cezbetmesine neden olmaktaydı. Üstelik gazeteye göre, 19. yüzyılın son on yılına gelindiğinde Yunanca bilmeyen Ortodokslar için Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe basılı eserlerin (*ρουμί-ούλ χουρούφ βέ τουρκι-ούλ-ιπαρέ*) sayısında artış da bu durumu değiştirmemişti. Dini ya da mezhebe dair kitaplar (*μεζχεπί κιταπλάρ*) artık mevcut olmasına rağmen, "Anadolu ahalisi (*Ανατόλι εχάλισι*)" bunları satın almıyor, okumuyor ve para ödemek istemiyordu. Ancak yine aynı gazeteye göre Anadolu'da dolaşan misyonerler ve vaizlerse yarılarında çantalar dolusu kitap taşıyor ve

⁷ En eski ve sürekli Osmanlı gazetelerinden biri olan *Anatoli* gazetesi için bkz. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, "Reading the identity of 'Karamanli' through the pages of Anatoli", *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, yay. haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2010), 93-108; Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "The Anatoli Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, yay. haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2010), 109-123; Stefo Benlisoy, "Another newspaper in our language! Competition and polemic in the Karamanlidika Press", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, yay. haz. Evangelia Balta (İstanbul: The Isis Press 2014), 359-392; Stefo Benlisoy, "Bizden gayret, Anatollulardan Himmet': 19. Yüzyılın ikinci yarısında Gazeteciler ve Müşterileri", *Kebikeç 50* (2020), 89-124.

⁸ *Anatoli* gazetesi ve Karamanlıca polemik literatüründe misyonerlere, özellikle de Protestanlara "rafızî (rafazî)" denilerek, bunlar gerçek mezhepten ayrılmış ve inançları bozuk kişiler olarak tanımlanmaktadır.

⁹ *Ανατολή*, N. 5133, 14.10.1895, 2.

¹⁰ "Ορθοδοξίανην Μουχαφαζασή [Ortodoksiyanın Muhafazası]", *Ανατολή*, 12.02.1894, N. 4773, 1.

insanları cezbetmek için Patrikhane tarafından onaylanmamış İncil, Eski Ahit ve benzeri kitapları ya da çevirileri ve gazeteleri ücretsiz ya da çok düşük bir ücretle dağıtıyorlardı.¹¹

Gerçekten de misyonerlerin basım faaliyetlerinin önemli bir kısmı Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarına yönelikti. Evangelia Balta'nın gösterdiği gibi, başta *British and Foreign Bible Society* ve ABCFM olmak üzere, Protestan misyonerlerin ürettikleri dini içerikli Karamanlıca kitapların sayısı 140 olup bunlar Karamanlıca basılı literatürün yüzde otuzunu, Karamanlıca dini kitapların da yüzde kırkını oluşturmaktadır.¹² En önemlileri İncil olan bu dini kitaplar çok sayıda (genellikle beş bin) basılıp misyonerlerin Anadolu'da faaliyet gösterdikleri bölgelerde ücretsiz olarak dağıtılmaktaydı.¹³

Bu bağlam içerisinde tehdit altında buldukları varsayılan Anadolu Türkçe konuşan Rum Ortodoksların dini meselelerde bilgi düzeyini arttırmak ve misyonerlere yanıt vermek amacıyla dini içerikli kitaplar yani ilmihal, mezmurlar kitabı, azizlerin yaşam öyküleri, dini şiirler vb., arasında misyonerleri doğrudan hedef alan polemikleri içeren Karamanlıca kitaplar yayımlanmaya başlanacaktır. Dönemin önemli yerel aydınlarından Anastasios Levides'in (1834-1918) vurguladığı üzere, yeterli eğitim olanakları ve Türkçe vaaz gibi imkânlardan mahrum olan anadili Türkçe olan Rum Ortodokslarının kendilerini yetiştirmelerinin tek yolu "hurufatı *ellinika* [Yunanca] olup da ibaresi istimal olan adı Türki lisanında (*χουρουφατή ελληνικά ολόπδα παρеси ιστιμάλ όλάν αδι Τουρκί λισανηνδά*)" yazılmış din ve ahlak kitaplarını incelemektir.¹⁴

Doğru Dinin Talimi

Karamanlıca misyoner karşıtı polemik literatürünün ilk örneğini 1832 ile 1871 yılları arasında Kayseri metropoliti olan Paisios (1780-1871) verir. Kendisi de Kapadokya'nın Farasa köyünde doğan Paisios uzun yıllar, Zincidere'deki, bölgenin en önemli manastırı olan Vaftizci Yahya manastırının yöneticisi (*ηγουμένος*) ve buradaki okulun müdürü olarak görev yaptıktan sonra Kayseri metropoliti olarak atanır. Paisios, piskoposluk bölgesinde artan misyonerlik faaliyetlerinden duyduğu endişe nedeniyle, 1839 yılında Moskovalı Platon'un Kutsal İlmihalini *Doğru Dinin Talimi* (*Τογρού Τινίγν Ταλιμι*) başlığıyla Karamanlıcaya çevirir. Bu çeviri, Karamanlıcada 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında hızla artan Protestan karşıtı polemik ya da yergi edebiyatının ilk örneğini oluşturur.¹⁵ Paisios, Karamanlıcaya, yani Türkçeye tercüme edilen Yeni Ahit'in tashihini de gerçek-

11 "Ορθοδοξίανην Μουχαφασή [Ortodoksiyanın Muhafazası]", *Ανατολή*, 15.02.1894, N. 4774, 1.

12 Balta, *Gerçi Rum isek de*, 170-2.

13 Misyonerlerin Karamanlıca yayınları hakkında bkz. Richard Clogg, "Notes on some Karamanli Books printed Before 1850 now in British Libraries, with Particular Reference to the Bible Translations of the British and Foreign Bible Society", *Μικρασιατικά Χρονικά*, XIII (1967): 521-563; Richard Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part I", *Journal of Ecclesiastical History*, XIX/1 (1968): 57-81; Heather J. Sharkey, "Bibles for Ordinary People The British and Foreign Bible Society and Middle Eastern Vernacular Publishing", *Partibus Fidelium: Missions du Levant et Connaissance de l'Orient Chrétien (XIXe-XXIe siècles)*, yay. haz. Marie Levant ve Philippe Bourmaud (École française de Rome, 2022).

14 Anastasios M. Levides, "Διπάδζε [Dibaçe]", *Μιράτη Φεζαίλ βέ Μεάγιπ γιάνι Φαζίλέτ βέ Κεμλικλερίν Αϊνεσί* (İzmir: Proodos Matbaası, 1875), 21-24.

15 Richard Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part II", *Journal of Ecclesiastical History*, XIX/ 2 (1968): 382-383.

leştirse de muhafazakâr Patrik VI. Grigorios eski rakibinin “Kutsal metinleri” tercüme etme girişimine karşı çıkar.¹⁶ Paisios’un iyi Türkçesinin, ayın yaptığı her yerde Türkçe vaaz vermesini ve cemaatini misyonerlerin faaliyetlerine karşı uyarmasını sağladığını da vurgulamak gerekir.¹⁷

Paisios tercüme ettiği kitabın hemen girişinde Patrik VI. Grigorios¹⁸ ve Kutsal Sinod’a hitaben kitabı tercüme etmekteki maksadını şöyle ifade eder:

“İki seneden beri vakit vakit hakire gelen heraretli namelerinizden, ve aralık aralık İstamboldan gelen emin Hristiyan kullarınızın takrirlerinden mümin dinimiz için ve bütün dünyada bulunan dindaşlarımız için gece ve gündüz ettiğiniz gayreti ve çektiğiniz zahmetleri öğrendikça, ve bu esnalarde mesebsiz Loturanların oyunlarını, ve tuzaklarını, ve şeytani niyetlerini doyunca bizim millete dolaşır ebleh kardaşlarımızı yanıltmaya, ve hem bu fani dünyada peruşan, hem Allahın ulu divanında hecil etmeye kast garaz ettiklerini fehm ettikça, ve fena feyilleri hem bu küçük anatoluya da yaklaşıyoruduğunu çok emin hristiyanlardan, ve mektuplardan eşittikça, duramadım, ve niyet ettim ben da şerik olayım sen faziletlu efendimin, ve siz ruhani karındaşlarımın gayretine, ve zahmetlerine gücüm yettiği kadar.”¹⁹

Paisios gerek manastır idareciliği gerek hocalığı gerekse de çeşitli bölge cemaatlerinde vaazlar vermesi dolayısıyla “Anadolu Hristiyanları” ile otuz beş senedir vakit geçirdiğinden onların ruhani durum ve dini işlerini kavramış bulunduğunu vurgular. Türkçe konuşan Anadolu Hristiyanlarına ve bu cemaatlerdeki ruhbanlara ilişkin kanaatlerini aşağıdaki satırlarla tanımlar:

“[...] Cümlesi pek eyi adamlardır, cümlesinin meyli ve havesi Hristiyanlığa yakışan eyilikleredir; anca yad milletlerin arasında kaldılar, ve hristiyan lisanını gayip etmekilen, aziz ekklisialarda [kiliselerde] okunan ilahi kelamlardan birini ağnamazlar. Papazları da itikatlu adamlardır; emma onnardan da pek az bulunur [...] hal bu iken, genç uşaklara hristiyan lisanını öğretecek, ve dinin talimini edecek, ve aziz ekklisialarda [kiliselerde] papazlara, ve cemi hristiyanlara incil-i şerifi tefsir edecek, ve mümin dinimizin şurutlarını Türk lisanı ile vaz edecek didaskaloslar [öğretmenler] da pek nadir buldukları için, o kadar cannar mahsun olup, Ruhani hususların iktizalı şurutlarında, ve amellerinde çok eksikler, ve çok kusurlar ediyorlar.”²⁰

16 Kyriaki Mamoni, “Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ’ και η Καραμανλίδικη Μετάφραση της ‘Ορθόδοξης Διδασκαλίας’ του Πλάτωνος Μόσχας από τον Παΐσιο Καισαρείας [Patrik Grigorios VI ve Ortodoks İlmihal’in Paisios tarafından Karamanlıcaya çevrilmesi]”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7 (1988-1989): 133.

17 Ioannis H. Kalfoglu, *Ζινδζιδερέ καργεσινδέ πολυουνάν Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστηρή γιάχοδ Μονή Φλαβιανών* (Dersaadet, 1898), 364-5. Kalfoglu ayrıca Paisios’un 1851 yılında İstanbul Arnavutköy’de Stephanos Mousouris Bey’in düğün ayinini Sultan Abdülmecid’in huzurunda gerçekleştirirken, ayinden sonra tüm düğün dileklerini Türkçe okuduğu için Sultan tarafından bizzat övüldüğünden bahseder. Bkz. Kalfoglu, *Ζινδζιδερέ καργεσινδέ*, 468d-468e.

18 Paisios, 1835 yılında Patriklik tahtına aday oldu ve sonraki dönemde de Patrik VI. Grigorios karşıtı hizbin önemli isimlerinden olmaya devam etti. Dimitrios Stamatopoulos, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση Προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα* (Athens: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003), 42.

19 *Τογρού Τινίγν Ταλιμί* [Doğru Dinin Talimi] (Asitanede: Kudüs Şerifin Basmahanesinde, 1839), η.

20 *Τογρού Τινίγν Ταλιμί*, Θ.

Paisios daimi gayesinin "bu kadar naçarlıkta bulunan Hristiyanlara cüzzi bir fayda"da bulunmak olduğunu belirtir ama şimdiye kadar bunu istediği ölçüde gerçekleştiremediğine hayıflanır. Anadolu'da "Loturan hareketi" görününce üstlendiği tüm sorumluluklara rağmen "küçük Anadolu'da²¹ mevcut Hristiyan lisanını bilmeyen cem-i Ruhani evlatlara Türkçe lisanı ile pek iktizalı bir kitap meydana getirmeye niyet" ettiğini ifade eder. Paisios'a göre "Loturannarın" asıl hedefi Ortodoksların "bön ve eblehlerini ve dinimizin temelini eyice bilmeyenleri" aldatıp kendi "mesepsizliklerine" çekmektir.²² Bu tema, yani misyonerlerin asıl olarak mezheplerinin kaide ve gereklerini bilmeyen, bilgisiz ve cahilleri hedeflediği iddiası sonraki yıllarda da sıklıkla tekrarlanan bir tema olacak ve "mezhebi kitap" ve misyoner karşıtı polemik nitelikli eserlerin yayımlanmasının temel gerekçesi olarak öne çıkarılacaktır. Paisios da işte tercümeyle girişmesinin arkasında bu nedenin yattığına işaret eder:

"[...] ve düşündüm, ki mümin dinimizin temelini, ve tekmilini tarif eden bir kitaba pek mohtaç oldukları cümleye muayyandır, zira Türk lisanında bu çeşit tarifi eden bir yedek kitap olmadığından, bu Ruhani evlatlara, çok ziyân olur candan ve tenden yana."²³

Paisios tercüme etmek için çok sayıda kitabı incelediğini ancak neticede aralarında en uygun olanın Moskova Metropoliti Platon'un eseri olduğunu belirtir. Öte yandan Paisios kendini bir çeviriyle sınırlamaz. Metnin okur tarafından anlaşılabilmesi için sadece anlaşılır kelimeler ve sade bir dil kullanmakla kalmaz aynı zamanda metnin kendisinde anlam değişikliğine yol açmadan kısaltmalar, eklemeler ve değişiklikler yaptığını da ifade eder.²⁴ Bu noktada Paisios kitabın yayımlanma öyküsüne dair bazı ilginç ayrıntılara da değinir. Buna göre, Nazianzos Episkoposu Nektarios ve Zincidere'deki Vaftizci Yahya manastırındaki Hrisanthos ismindeki bir ruhani (ιεροδιάκονος), böyle bir kitabın basımı için gerekli masrafları karşılamak amacıyla önceden para göndermeleri için İstanbul ve yöredeki Hristiyanlara mektuplar yazıp haber gönderirler. Neticede dört beş yüz kadar Hristiyan bu çağrıya olumlu yanıt verir ve kitap başına sekizer kuruş para toplanır. Ama bu noktada en doğrusu Paisios'un satırlarını aktarmak olacak:

"[...] iki seneden beri bir faydalı kitabın Türkçe basılıp meydana çıkmasına, ve cem-i Anadolu Hristiyanlarına menfaat olmasına sebep olmak için yüreklerine bir azim heraret düşmek ile çok taraflara mektuplar, ve haberler göndürüp kitabın basılmasına iktiza eden mesarifler için adet üzere önden biraz para istedilerisa kitabı sonra alacak olan Hristiyanlardan, dört beş yüz kadar Hristiyanlardan kitabın her birine sekizer gruş nısıf paha para geldi, ve bizim hiç haberimiz yoğiken, Episkoposumuz gelip bir kitap Türkçaya tercüma olup basmaya verilmesini reca ederek iki seneden beri yüreklerinde olan herareti, ve çok taraflara yazdıklarını ve cümlesi kitap gözettiğini bize ağnatınca, taaccüp ettik, ve hiç şüphemiz kalmadı yüreğimizin arzusu üzere Allahın da murad-ı aliyesi olduğuna; onun için sair-i işlerimizin cümlesini ber

²¹ Burada Paisios, küçük Anadolu" ifadesiyle Yunanca'da Anadolu için kullanılan Küçük Asya (Μικρά Ασία) tabirini kullanıyor.

²² Τογροῦ Τινίην Ταλιμί, v.

²³ Τογροῦ Τινίην Ταλιμί, ι.

²⁴ "Gücüm yettiği kadar çalıştım, ki Hristiyanların anlayacakları logatlar bulunsun, ve açık tabir olunsun cemi maneleri. Bazı tenzille, ve zamlar, ve tebdillikleretim kitabın çok taraflarında; lakin manesinden zinhar sapmadım. İlla cemiyesini manelerin daha eyi anlaşılması için ettim." Τογροῦ Τινίην Ταλιμί, ι.

taraf edip bu işe başlamamız, ve geceyi gündüze katıp vicude getirmemiz iktiza etti. Zira Allahın emri olduğu ispat oldu, ve geri kalmamak olmaz.”²⁵

Bunun akabinde Moskova Metropoliti Platon tarafından 1765'te kaleme alınmış ve o günden beri birçok dile çevrilen kitabı, bu ruhani hazineden mahrum olan "Anadolu'da bulunan Hristiyanlar"ın anlayacağı lisana çevirip, kolay anlaşılması için de "birkaç tenziller, zamlar, ve tetbillikler" eklediğini ifade eden Paisios bu bahsi şöyle noktalar:

"[...] basmaya verilsin için İstambola göndürüyoruz; mahsus Şarköylü Dositheos diyakosumuza üzerine tayin ediyoruz, ki hem çabık meydana gelsin, ve hem her tarafı ehtimamlı olsun, keati ve mürekkebi, ve sairî gereçleri eyi olsun, ve bir yanlışı da olmasın. Zira din kitabında noksan olmamalı.”²⁶

Paisios kitabı alacaklara Pazar ve yortu günlerinde eşlerini, çocuklarını, okuma bilmeyen komşularını okul misali hanelerine toplayarak burada kitabı toplu biçimde okumalarını da tavsiye eder.²⁷ Yine okullardaki hocaların da bu kitabın bölümlerini ve tembihlerini haftada bir veya iki gün öğrencilerine tarif etmelerini salık verir. Ona göre kitap sadece ruhban olmayanlara (κοσμικός) değil ruhbanlara da hitap etmektedir zira bunlar önce kendileri öğrenmeli ve sonra da Hristiyanlara öğretmelidirler.²⁸ Evangelinos Misailidis'in etrafında yetişen Karamanlıca gazetecilik ve yayıncılığın genç kuşak isimlerinden Yoannis I. Kalfağlı (1871-1931) *Doğru Dinin Talimi*'nin Zincidere'deki Vaf-tizci Yahya manastırında kurulmuş ahşap baskı makinesinde bastırıldığını iddia eder. Oysa yukarıda Paisios'un satırlarından gördüğümüz üzere kitap baskı için İstanbul'a götürülmüş ve burada Fener'deki Kudüs Patrikhanesi kilisesinde bulunan matbaada basılmıştır. Yine de Kalfağlı'nun bahsettiği üzere kitabın bir provasının Kayseri'deki manastırda bulunan ahşap matbaada yapıldığını varsaymak da pekâlâ mümkün.²⁹ *Doğru Dinin Talimi* kitabın sonunda oldukça geniş bir abone listesine sahip ve bizzat Patrik VI. Grigorios'un Anadolu'daki tüm Türkçe konuşan Ortodoks cemaatlere dağıtılmasına gayret etmesi nedeniyle dönemi için oldukça geniş bir okur kitlesine ulaştığını varsaymak gerek.³⁰

Evangelinos Misailidis ve Misyoner Karşıtı Polemikler

Karamanlıca süreli yayınlar, edebiyat ve yayıncılığın gelişiminin öncüsü Evangelinos Misailidis (1820-1890), Karamanlıca misyoner karşıtı literatürde de önemli bir yere sahiptir. Zaten üretken yayıncılık faaliyeti, Karamanlıcada bilinen eserlerin yaklaşık üçte birinin yazar, çevirmen, yayıncı, derleyici veya editör olarak onun veya matbaasının adını taşımasından anlaşılabilir. Misailidis aynı zamanda, bu dönemde Karamanlıca basılı literatürün önemli bir parçası haline gelen Protestan ve Katolik misyonerlere karşı dini polemik yazınının ve kilise kanunları ile ayınlara ilişkin kitapların çevrilmesi

²⁵ Τογρού Τινίγν Ταλιμί, ο.

²⁶ Τογρού Τινίγν Ταλιμί, π.

²⁷ Τογρού Τινίγν Ταλιμί, σ.

²⁸ Τογρού Τινίγν Ταλιμί, 14.

²⁹ Kalfağlı, söz konusu baskı makinesinin kuruluşundan kısa bir süre sonra tahrip edildiğini ve kalıntılarının Zincidere Ruhban Okulu'nda öğrenci olduğu 1880'li yılların sonlarında Manastır'ın bir odasında hâlâ görülebildiğini ileri sürmektedir. Kalfağlı, *Ζινδζίδερέ καργεσινδέ*, 383-4.

³⁰ Mamoni, "Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ", 132-9.

ya da yayımlanması konusunda da oldukça aktifti. Bu kitaplar arasında yer alan, *Ecvi-be-i Diniye yani beher Orthodoxos Hristiyanın Papistanlara ve Protestanlara Virmesi Lâzım Gelen Cevap* başlıklı kitap Evangelinos Misailidis Tabhanesinde 1864 yılında yayımlanır. Kitap, Niğde Fertekli Samuil A. Alektoridis tarafından "kütüb-i muhtelifeden icmal ve *Απάντησις Ορθόδοξου* [Ortodoksun Cevabı] ünvanı ile tercüme iderek Anadolu'da bulunub, lisan-ı Rumi-i latifden bi behre olan Orthodoxos Hristiyan karındaşlarımız mütaalasından faidemend olmaları için" Misailidis'e verilir. O da kitabın bazı bölümlerini "tashih" ederek *Ecvi-be-i Diniye* başlığıyla yayımlar. Misailidis, kitap mezhebe ilişkin malumatla dolu olduğundan hemvatan arasında makbule geçeceğinden emindir.³¹ Misailidis, kitabın girişinde ifade ettiği "tashih"i ne anlam ve kapsamda kullandığını, kendisine basılmak üzere gönderilmiş olan kitabı "mümkün mertebeye tashih ve asr-ı hazırın politikasına elvermeyecek bazı lafzları tebdil iderek, basmaya" verdiğini ifade ederek açıklamakta. Onun bu yaptığı tashih ve müdahaleler arasında Alektoridis'in Protestanların bilhassa Ermenileri kendilerine celp ettikleri vurgusuna ilişkin itirazı zikredilmeye değer. Misailidis'e göre "Ermeniyan milleti"nde bir ara Protestanlığa iltica etmek moda haline gelmişse de şimdi artık bu durum değişmiştir. Hatta Misailidis'e göre Ermeniler Ortodoksluğa yakınlaşmışlar ve bu nedenle "Ermeniyan Milleti ile Rumiyan Milleti arasında [...] ruhaniyetçe birleşmeklik" zaman içerisinde kendi doğallığında ortaya çıkacaktır.³²

Misailidis'e göre Hıristiyan kişi "aramızda koyun kıyafetli kurt kalpli gezen bir takım din kavaflarından aldanmamak için kendü mezhebini tekmiil bilmeye borçludur." Fakat çoğunluğun Tevrat ve İncil'deki yazıların şerhlerinden haberdar olmaması nedeniyle bunların anlamları sorulduğunda cevap verilemediğinden bahseder. Üstelik Misailidis'e göre de "şimdiki devirde bu gibi sualleri de sual idenler" çoktur.³³ Misailidis'in bu vurgusu önemlidir zira bilhassa Protestan misyonerlerle birlikte dini metin ve bilgiyle kurulan ilişkinin değişen doğasına işaret etmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi Protestan misyonerlerin asıl olarak dini bilgiden yoksun olanları hedeflediği algısı cemaatin ve her müminin bu konudaki eksikliklerini giderme ve artık "rekabetçi" bir dini ortamda sadece inanmak değil itikada ilişkin sorulara da rasyonel ve tutarlı yanıtlar verebilmenin hayati hale geldiği yeni bir bağlama işaret etmektedir.

Misailidis'in bu kapsamda bastığı bir diğer eser 1883 yılında yayımlanan *Hami-i Ortodoksiya* başlıklı Protestan misyonerleri karşıtı eserdir. Önce Patrikhanenin *Alitheia* (*Αλήθεια*-Gerçek) gazetesinde yayımlanıp sonra da ayrıca basılan eser, Misailidis tarafından Türkçeye çevrilerek gazetesi *Anatoli*'de yayımlanır ve ardından kitap olarak da basılır. Misailidis kitaba, herkesin Protestanlığın ne anlama geldiğini ticari işlerden, "protesto yani iddia ve itiraz etmekten" anlayabileceğini bildirerek başlar. Öte yandan ona göre Protestanların yalnız Katolik yani "Papa Kelisası [...] hakkında Protesto etmeye hakları vardır", eğer Ortodoks Kilisesinin "akaid ve şeraitine de dil uzatacak olurlarsa" gemilerini kayaya çarpmış olacaklardır. Çünkü ona göre, Ortodoks Kilisesinin temeli "Protestanlık gibi kum üzerine olmayıb, [...] metin ve çetin kaya üzerine kurulmuştur". Misailidis dönemin askeri terminolojisine de başvurarak "Protestanların patlangaçtan

31 *Εδξβιπει Δινιέ γιάνι πε χειρ Ορθόδοξος Χριστιανήν Παπιστανλάρά βε Προτεστανλάρά Βιρμεσί Λιαζήμ Κελέν Δζεβάπ* [Ecvi-be-i Diniye yani beher Orthodoxos Hristiyanın Papistanlara ve Protestanlara Virmesi Lâzım Gelen Cevap] (Dersaadet: Evangelinos Misailidis Tabhanesinde, 1864), 3.

32 *Εδξβιπει Δινιέ γιάνι πε χειρ*, 87-8.

33 *Εδξβιπει Δινιέ γιάνι πε χειρ*, 89.

daha zayıf tüfenkleri" değil, "Armstrong ve Krupp topları" benzeri silahlarla bile Ortodoks kilisesine galip çıkıp ve fethedemeyeceklerini vurgular.³⁴

Bu bağlamda Misailidis, Karamanlıca bu tür literatürde pek dile getirilmeyen bir görüşü, Protestan misyonerlerin nüfuz siyaseti bağlamında hareket ettikleri iddiasını gündeme taşır. "Anatoli cihetine çekirge tarzı dökülen Protestan Misyonerlerinin maksadı eğerçi Politikaca nüfuz peyda itmek ise, orasını bilemeyiz" diye yazan Misailidis'e göre bu ihtimal yabana atılamaz ve misyonerlerin amacı "dindaş arttırıp, iltimas hukuku iddiasına kalkış"mak olabilir. Fakat ona göre eğer yanlış itikatlarından dolayı "Anatoli Hristiyanları"na telkin etmek istiyorlarsa daha da büyük bir yanlış yapmaktadırlar.³⁵

Misailidis ardından Protestan misyonerlere yönelik Ortodoks Rum ruhbanın yaygın bir eleştirisini tekrar eder. Ona göre eğer Protestanlar "Hristiyanları Hristiyanlığa davet etmeklik divaneliğinden" vazgeçip Hz. İsa'yı tanımayan milletleri Hristiyanlığa davet edecek olurlarsa, İncil'in emrini yerine getirmiş olacaklarından o zaman kendilerinin onları övmekten başka diyecek bir şeyleri olamayacağını vurgular.³⁶ Ama Misailidis'e göre "Anatolidaki" Protestanların tuttuğu yol Hristiyanlığa aykırıdır ve en önemlisi Hristiyanlar arasında bölünme ve nifaklara yol açmaktadır. Aileler arasında muhabbet yerine fesat yaratmakta, oğulları ataları ve ataları oğulları aleyhinde kavgaya sevk etmektedirler. Anadolu'daki Hristiyanlar "ya cehalet ya zaruret sebebine" aldanarak paha biçilmez mezheplerini terk etmektedirler. Bu noktada Misailidis kitabının ne maksatla neşredildiğini vurgulamaya girişir:

"[...] Anatolidaki Protestanlar bu ane değin köpeksiz köy bulmuşlar da değneksiz gezip, kendü kitaplarımızla bir takım cahillerimizi aldatamamaları için, anlerin taklid eylediği kütüb-i şerifeden delalet getirerek, yalan yanlış telkin ettiklerini anlatacağız ve cerh itmeye de kudretleri olamayacaktır."³⁷

Misailidis'e göre Anadolu'daki papazların büyük bölümü cahil ve hatta kendileri eğitime muhtaç durumdadır, Metropolitler ise başka işlerle uğraştıklarından halkı eğitmeye vakitleri yoktur. Bu sebepten "Anatoli Hristiyanları" sahip oldukları hazineden bihaber olup, Protestanların anlattıklarının "Ortodoksluk hazinelerinden alınmış" olduğunu bilmeyerek, bunların telkinlerini işittiklerinde, "ne güzelce söyleyorlar deyu hayretde kalıyorlar, hiç bilmezler ki, eşitdikleri kelimeler Ortodoksiyanın tükenmez hazinesinden alınmıştır".³⁸

³⁴ Χαμίϊ Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας) γιάνι Προτεστανλήκ δεσισελερινέ καρσού Ορθοδοξιαϊ χημαγέ, βέ Προτεστανληγήν ιπιτδάϊ ζουχουρινί βέ ιϊτικαδηνή ιφαδέ ιδέρ πέρ κιάπη μοθσετάπηρ [Hami-i Ortodoksiya yani Protestanlık desiselerine karşı Ortodoksiayı himaye, ve Protestanlığın iptidai zuhurini ve itikadını ifade ider bir kitabdır] (Dersaadet: E. Misailidis Matbaasında 1883), 9-10.

³⁵ Χαμίϊ Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας), 10.

³⁶ Misyonerlere yönelik tıpatıp aynı eleştiriyi yani eğer samimiyseler "putperest milletlere" gitmeleri gerektiğini, 1872'de Talas'a yerleşmiş üç Amerikan Protestan misyonerine (W. A. Fransworth, S. Barlett ve O. Barrows) karşı yazdığı ve daha sonra Karamanlıca Terakki dergisinde Türkçeye de çevrilen mektuplarında, 1871-76 yılları arasında Kayseri metropoliti olan Efsthios Kleovoulos da yapar. Aynı şekilde Kleovoulos da misyonerlerin "kandırdıkları" kişilerin "bilgisiz, ölçüp karar veremeyen" ve kolay kanan gençler ve kadınlar olduğunu zikreder. Anılan mektuplar için bkz. Stefo Benlisoy, "Karamanlıca Terakki Dergisi: 'Anatolluları dalmış oldukları uykudan uyandırmak'", *Kebikeç*, 47 (2019), 355-358.

³⁷ Χαμίϊ Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας), 11-2.

³⁸ Χαμίϊ Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας), 13-4.

Ama tüm bu eleştirilerine rağmen Misailidis'e göre yapılması gereken Protestan Misyonerlerin yaptıklarını yapmaktır. Yani "akaid ve şerait-i diniyemizi taalim ve halkı güzel amellere teşvik" etmek gerekmektedir. Ona göre Protestanlar Ortodoksları mevcut eğitimsiz ve cahil hallerinden yola çıkarak "din yetimleri ve öksüzleri" zannedip onlara vasilik etmeye kalkışmışlardır. "Anatolida Hristiyanlar"ın adet yerini bulsun diye kiliseye gittiklerini, burada işittiklerini anlamadıklarını, üstelik kiliselerde Protestan misyonerleri gibi vaaz veren vaizlerin ender olduğunu vurgulayan Misailidis'e göre Anadolu Hristiyanlar kiliseden girdikleri gibi çıkarlar ve faydalı bir söz işitmediklerinden "dince harareti de soğur, ve böyle bir zaafiyette düşman gelir [onları] kapar."³⁹ Misailidis'e göre Patrikhane "Anatolının diyanetçe ahvaline pek de aşına değildir". Diğer taraftan "Anatolumuzun 'alâ takımı" da ticaretle meşgul olup, neme lazım havasında gezmektedirler, "ednâ takımı [aşağı tabaka] da geçincemeden aciz, Metropolitler de maiyetlerinde birer ikişer vaiz bulundurmaya kudretleri taalluk idemez."⁴⁰

Misailidis'e göre bu durumun çözümü basittir. Ona göre Anadolu Ortodoks Hristiyanlar Protestan Misyonerlerin "telkin-i din maddesini" reddederken diğer amellerini benimsemeli ve bunları hayata geçirmelidir. Zira ona göre her şeye rağmen Protestan misyonerlerin din uğruna göstermekte oldukları gayret ve hararet övgüye değerdir. Yani ona göre Protestan misyonerler gibi muhtaçlara yardım etmeli, bedelsiz veya yok pahasına kitaplar ve gazeteler dağıtmalı, şehir, kasaba ve köylerin her köşesinde yardım kutuları dolaştırmalı ve belki de en önemlisi "kitap şirketleri" oluşturmalıdır. Ona göre bunun yolu, her tarafta cemiyet ve kulüpler, fukaraperver uhuvvetler (*Silloğoslar* [cemiyetler], *Leshiler* [kulüpler], *Fukaraperver Adelfotisler* [uhuvvetler]) kurularak mektepler ve fukaralara yardım edildiği gibi "bir de umum Milletçe bir 'Vivliki Etairia' yani Kitap Şirketi" kurularak her beldede "kutular gezdirilip" herkesin gücüne göre yardım toplanılarak elde edilen gelirle kitaplar basılarak "fukara ve zuafaya meccanen" hali olanlara da bedeline satılmalıdır. Buradan elde edilen gelirle de Misailidis her beldenin fukarasına iane verilebileceğini ve hatta Anadolu'nun "fukara karyelerine meccanen birer gazeta" (Misailidis muhtemelen burada kendi gazetesi *Anatoli'yi* kastetmektedir) gönderilebileceğini ifade etmektedir:

"Bu işlerin icrası Milletin bir isteğine mahsusdur; ve eğerçi bir takım Airetikosların [sapkınların] tasallutundan kurtulmak arzu ider isek, her halde bu tariki tutmalıyız, başka çaremiz yokdur. Buna Patrikhanemiz de Mitropolitler de, Pappaslar [papazlar] da, ve Milletin ağnâsı da gayret iderek, icrasının çaresine bakmalıdırlar."⁴¹

Kitabın hemen sonundaki müşteri listesi örneğin yukarıda *Doğru Dinin Talimi*'nde zikredilmiş müşterilerin sayısına kıyasla çok daha sınırlıdır. 46 isimden ibaret olmakla birlikte listenin sadece seçkin bir topluluktan müteşekkil olduğu düşünülebilir. İçerisinde çok sayıda metropolitin de bulunduğu listede müşterilerin her biri 50 ile 1 adet kitaba abone olmuşlardır.⁴²

Misailidis *Hami-i Ortodoksiya*'nın basımından iki yıl sonra, 1885 yılında, bu defa Katolik kilisesi ve misyonerlerini hedefleyen *Nur-i Ortodoksiya'yı* (*Νούρι Ορθοδοξία*) ya-

³⁹ *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 14-5.

⁴⁰ *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 15.

⁴¹ *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 16-8.

⁴² *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 335-6.

yımlar. Kitabın girişinde Misailidis bu eseri çevirmekteki niyetini açıklarken bu tür kitapları çevirmenin ve yayımlamasının arkasında yatan duruşunu ve niyetini de ortaya koymaktadır. "Papa Kelisasi"nın öteden beri Ortodoks Kilisesine karşı desise ile galip olmaya çalıştığını vurgular Misailidis: Bu amaçla Avrupa'daki kendi "mezhepdaşları ve milletdaşları" nezdinde dahi eleştirilen Cizvit ve Kapusen keşişlerini "Ortodoks Anadolu"ya göndermiştir. Bunlar da hakları olmadığı halde birçok beldede mektepler ve kiliseler inşa ederek bir takım saf Ortodoksları iğfal etmeye çalışmaktadırlar. Kendi doğru yollarında gitmek istemekte olan "hemvatanlarımız"ı gittikleri eğri yola davet etmekten geri durmamaları ahali ve familyalar arasında fesada sebep olmaktadır. Bundan ötürü "hemvatani" Ortodoks dindaşlarını bunların "desisekâr iğfalatından mimkin mertebe" uzak tutup gafletten uyanık tutmak ve Ortodoksluğu himaye etmek maksadı ile öteden beri Ortodoks Kilisesi ile Papa Kilisesi arasındaki ihtilafları ve "Papalar tarafından vukua gelen mugair-i din hareketi, ve güya moda ihdas idercesine Papa Kelisasının vakıt be vakıt eylediği bir takım batıl itikadâtı işbu kitapcağaza toplayıp 'Nur-i Orthodoksiya' tabir eyledim ki kâffe-i Orthodoksların ezhanını tenvir eyleyerek, Papa tuzaklerine düşmekten hali olabilsinler."⁴³

Misailidis maksatlarının kilise tarihini kaleme almak olmadığını zira bunun muvassal bir iş oluşunu ve "hamvatanlarımızın istimal eyledikleri ve anlayabildikleri lisana tercüme ve tab etmek" için çok masraf ve uzun zaman gerektiğini ifade eder. Öte yandan ruhani reisler arasında umdukları harareti bulamadıkları ve halk tarafından da satın alınması için gerekli cesaretin ender olduğuna işaret ederek böylesi faydalı bir kitabın yayımından üzülererek sakındıklarını vurgular. Dolayısıyla maksatlarının, Ortodoksların desiselere aldanmamaları için Ortodoks yani Şark Kilisesi ile Garp Kilisesinin farkını "yedi bab ve elli bent ile anlatmak" olduğunu belirtir.⁴⁴

Misailidis'in bu noktada Protestan ve Katolik misyonerler arasındaki farklara değindiği satırlar da ilginçtir. Ona göre Ortodoks mezhebi "Protestan Misyonerlerinden de az ızdırap çekmedi ise de, bu mezhepde birlik (ενότης) olmayub türlü şubelere munkasım olduğundan, ve gizli düşman gibi tebdil-i kıyafetle gelmediklerinden" ötürü onlardan korkulmasına gerek yoktur. Yine de "Anatollu mezhepdaşları"nın bunların desiselerine aldanmamaları ve kendilerini koruyabilmeleri için "Krup topu misali" *Hami-i Orthodoksiya* kitabını yayımladığını hatırlatmaktan da geri durmaz. Öte yandan Katolik Kilisesi Ortodoksluk karşıtı kaideler ve "mugair şeriat" ile doluysa da "birlik kaidesini tuttuğundan", ve Uniat kiliselerini⁴⁵ kastederek "Orthodoksos ruhbanı kılık kıyafetinde ve lisanında gizli düşman gibi yaklaştıklarından" korkulmaları gerekmektedir. İşte bu nedenle *Nur-i Orthodoksiya* başlığıyla bu kitabı yayımlamayı gerekli gördüğünü ifade eder.⁴⁶

⁴³ *Νούρι Ορθοδοξία (Φώς της Ορθοδοξίας)* [Nur-i Orthodoksiya] (Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885), 5-7.

⁴⁴ *Νούρι Ορθοδοξία*, 10-11.

⁴⁵ İlk örnekleri 18. yüzyılda ortaya çıkan, kendi ayin biçimlerini ve dillerini koruyan ama Papa'nın otoritesini kabul eden Ortodoks ve Doğu Ortodoks Kiliselerine Doğu Katolik Kiliseleri veya Uniat Kiliseler denir. Özellikle Ortodoks kilisesinde Bulgar meselesinin gündeme geldiği yıllarda bir dönem Bulgar Ortodokslar için Patrikhanenin otoritesinden ayrı bir seçenek olarak öne çıkacaktır.

⁴⁶ *Νούρι Ορθοδοξία*, 12. Dönemin bazı Rum Ortodoks münevverlerince Katolikliği merkezietçi ruhani bir tiranlık, Protestanlığı sonu anarşiye varan ruhani bir dizginsiz demokrasi olarak tanımlayıp Ortodoksluğu bunların arasında makul ve mutedil bir anayasal monarşi olarak tanımlayan ilginç değerlendirmeler için bkz. Dimitrios Stamatopoulos, "Papism is a centre without Periphery, Protestantism is a Periphery without

Misailidis'in bu velüt yayıncılık faaliyeti vefatına kadar sürecektir. Üstelik yayımladığı eserler ölümünden sonra da yeniden basılmaya devam edecektir. Örneğin Türkçe konuşan "hemvatanlarını" aydınlatmak ve onları misyonerlere karşı savunmak için Türkçeye çevirip 1860 yılında yayımladığı *Ταμείον Ορθοδοξίας* [Ortodoksluk Hazinesi] ölümünden hemen sonra, 1891 yılında yeniden yayımlanır. Burada da, "Anatoli kıtasındaki Rumlar ekseriya Türki-ül mütekellim olduklarından" kiliselerde ayin dilinin "Yunani lisanında" olduğu hatırlatılarak gerek mukaddes kitap gerekse de Kilise ayinlerini gereği gibi anlamadıklarından yakınılır. Bunun ortadan kaldırılması için "akait ve şerait din-i Mesihiden" bahseden bu kitabı Türkçeye tercüme edip yayımlayarak hemşehrilerine vicdani hizmette bulunmuş olduğu ve her zaman Ortodoksları iğfal etmeye çalışan yabancı misyonerlerin taarruzuna karşı durmuş olduğu vurgulanır.⁴⁷

Evangelinos Misailidis ve matbaasının misyoner karşıtı polemik literatüründe önemli ağırlığa sahip olduğu Ekümenik Patrikhanenin resmi yayın organı *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Kilise Hakikati) tarafından da kabul edilecektir. Misailidis'in vefatının hemen ardından ona ithafen yayımlanan makalede Misailidis'in "Türkçe konuşan dindaşları arasında öğrenme sevgisini yayma ve özellikle Küçük Asya'daki Protestan propagandasına karşı çok sayıda dini ve ahlaki kitabı Türkçeye çevirecek onların dini duygularını destekleme" çabaları övülecektir.⁴⁸ Öte yandan yukarıda görüldüğü üzere Misailidis'in vefatının ardından matbaanın yönetimini üstlenen Misailidis biraderler, Hristos (1853-1923) ve Theagenis, onun bu sadakalı çabalarını sürdürecektir. Üstelik Misailidis'in matbaası ve yayıncılık faaliyetleri, Anadolu'dan İstanbul'a okumaya gelen genç aydınlardan oluşan bir çekirdek yarattığından, bunlar da Türkçe konuşan dindaşlarını aydınlatmak için *Anatoli* gazetesi ve matbaa etrafında Misailidis'in çalışmalarını devam ettirirler.

Ortodoks Hristiyanlıkta Hazreti Meryem'in işgal ettiği merkezi konum Protestan misyonerlerle Ortodokslar arasında zaman zaman Karamanlıca basında da yer bulacak ölçüde önemli bir mesele haline gelecektir. Örneğin yukarıda zikrettiğimiz Misailidis tarafından tercüme edilip basılan *Ham-i Ortodoksiya*'da gerek Ortodoks gerek Katolik tüm kiliselerin "aziz bikir Maryam hazretini Validetullah olduğundan, medh ü sena ider, Protestanlar ise adi bir hatun nazarı ile bakıp, itibar itmezler" diye yazarak ona "adi bir dişehli nazarıyla" baktıklarını vurgular.⁴⁹ Bu bağlamda Ignatios K. Ignatiadis tarafından, "asıl muharrir bulunduğu Rumca lisanından ilk defa olarak Türkçeye" tercüme olup 1902 yılında Anatoli matbaasında basılan "Validetullah Panaghianın Ömrü"nü

Center' Tanzimat as Re-confessionalisation? The Political Theology of Constitutionality in the Late Ottoman Empire". *Orthodoxy in the Agora: Orthodox Christian Political Theologies Across History*, yay. haz. Mihai-D. Grigore ve Vasilios N. Makrides (Vandenhoeck & Ruprecht, 2024), 115-130.

⁴⁷ "[...] Ekklesialarda [kiliselerde] kiraat olunan ibadet ve icraat-ı resm-i ayin u adet Yunani lisanında olub, Anatoli kıtasındaki Rumlar ekseriya Türkiü'l-mütekellim olduklarından, gerek kütüb-i mukaddeseye ve gerek ibadati Keliseviyeyi gereği gibi istifham idemediklerinden, kavaid ve akaid-i diniyeye kari cehilde bulundukları merhuma dahi derun olmağıla, heman bu muhtaciyetin mimkin mertebe izalesini say idub, kütüb-i mukaddeseden haylucisini Türkçe lisana terceme ve nafi nafi risale ve makaleler tab u neşr ile, hemşehrilerine hıdmet-i vicdaniyede bulunmuş ezcümle *Ταμείον Ορθοδοξίας* [Ortodoksluk Hazinesi] nam akait ve şerait din-i Mesihiden, bahs kitab-ı müstetabı dahi Türkçeye terceme ve neşr idup, ol zeman Ortodoksosları iğfal ü idlale çalışan ecnebi Misyonerlerin muhacematına karşı durmuş [...] *Anatoli* N. 4293, 7 Şubat 1891.

⁴⁸ *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 5 Ocak 1890.

⁴⁹ *Χαμίτ Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 23-4.

konu edinen eser de rahatlıkla Protestan misyonerleri karşısı literatürün bir parçası sayılabilir. *Hazret-i Maryamın Tercüme-i Hali ve bikir kalması ile Theotokos isimlenmesi* başlığını taşıyan eserin mukaddemesinde kitabın "musannifi" yani tertip edeni olarak zikredilen Ignatiadis "merhum ve meşhur hocamız EVANGELİNOS MİSAİLİDİS efendinin gayreti ile, terceme, tanzim ve tab itirdiği" kitaplardan başka "lisanımız" olarak ifade ettiği Karamanlıcada mezhebi meselelerden bahseden çok az kitap bulunduğunu vurgular. Bunun "Anatollu Hristiyanların" bu tür eserlere yeterince rağbet etmemelerinden kaynaklandığına inanmadığını belirterek kendilerinin ellerinden gelen gayreti gösterdikleri, "Anatollu hemşehrileri"nin de kitabı satın alarak ellerinden gelen gayreti göstereceklerine inandığını belirtir. Gerçekten de kitabın hemen sonunda yer alan listeden kitabın 340 civarında müşteriye sahip olup, toplamda beş yüzü aşkın kitapçık siparişi yapıldığı bilgisini ediniyoruz.⁵⁰ Ignatiadis sadece Yunanca'dan "Validetullah Panaghianın Ömrü"nü konu edinen bir eseri tercüme etmeyip kitabın sonuna Protestan misyonerlerin ya da onun ifadesiyle "rafazıların" Hz. Meryem hakkındaki uygunsuz söz ve yanlış fikirlerini de Kitab-ı Mukaddes'ten ispatlar ile çürüttüğü ilave bir bölüm de ekler.⁵¹

Anadolulu Ortodoksların "mezhebi kitaplara" ne ölçüde ilgi gösterdiği sorusuna ancak kısmen yanıt verebiliyoruz. Bu konudaki yukarıda zikredilen türden hayıflanmalara sıklıkla rastlansa da bu türden kitapların hem Karamanlıca kitap üretiminin büyük bir bölümünü oluşturmaya devam etmesi hem de yaygın sayılabilecek biçimde dağıtılması tam aksi bir yargıyı teşvik ediyor bile denilebilir. Yine de "mezhebi kitaplar" yerine daha dünyevi içerikli temaların ve özellikle romanların her yaştan ve cinsiyetten Anadolu Ortodokslar nezdinde büyük ilgi uyandırdığı da açıktır. Öyle ki bu husus 1891'de Anadolu matbaasında basılan ve Ortodoks yortuları ve azizlerin yaşam öykülerini ihtiva eden *İmerologion* başlıklı kitabın girişinde de eleştirilecektir. Kitabın yazarına göre okuma hevesi insanın hevesleri içinde en "uluviyetli ve en faidelilerindendir". Okumak hevesini ortaya çıkaransa ona göre öğrenme ihtiyacıdır. Kitapların yazılması, dizilmesi ve basılmasının da amacının insanlara gerekli bilgileri bildirmek olduğunu vurgulayan yazara göre okuma yazma yeteneği olmasa insanların hayvanlara üstünlüğü olmayacaktır. Her insanda öğrenme ve okuma hevesi bulunduğunu belirten yazar bu hevesin gelişmesine çalışmanın da "alem-i insaniyete" faydalı bir hizmet olduğunu vurgular.⁵² Yazara göre "insan [...] çeşitliliği sevdiğinden, hikâye kitaplarına heveskârdır". Bundan dolayı "Roman tabir olunan hikâye kitaplarına müptelalık hemşehrilerimize dahi sirayet" ettiği tespitini yapar. Bu noktada yazarın romanlar hakkındaki görüşlerini doğrudan aktarmakta fayda var:

---

50 *Χαζρέτι Μαρταμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ Καλμασή İλε Θεοτόκος Ισιμιλένμεισι* (Hazret-i Maryamın Tercüme-i Hali ve bikir kalması ile Theotokos isimlenmesi), yay. haz. Ignatios K. Ignatiadis (Dersaadet: Anatoli Matbaası 1902), α-γ.

51 "[...] ahiren elimize geçen rumca nam eser-i nadideyi maksada muvafık gördüğümüzden hemen tercüme iderek ve hitamına da bazen rafazılar tarafından Maria'nın Hristos'u tevhit eyledikten sonra İosifin familyası oldu tarzında verilen na seza sözlerine kütüb-i Mukaddesin ispatları ile yanılıyor olduklarını ilave eyleyerek tabına mübaşiret eyledik." *Χαζρέτι Μαρταμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ*, s. γ. "[...] Protestanların Panaghia [Hz. Meryem] üzerine olan yanlış efkâlarını şu zirdeki eserimiz ile fesh edup yanıldıklarını belli eylemeye ictisar ettiğimizi aşikâr eyleriz", *Χαζρέτι Μαρταμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ*, 45.

52 *Ημερολόγιον γιάνι Σερίφ Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησίανην Καράρ βέ Τενσίπι İλέ Ταχσίς Οληνάν Δεσποτικαί βέ Θεομητορικαί Εορτήλερίν Εσπάλην* [İmerologion yani Şerif Orthodoxos Anatoliki Ekklisianın Karar ve Tensibi ile Tahsis Olan Despotikai ve Theomitorikai Eortilerin Esbabı] (Dersaadet: Anatoli Matbaası, 1891), 1-3.

"Roman kitapları hayali hikâyattan ibaret olup, esasen insanların ibret alub, kötülükten geri durmaları ve eyliğe rağbet itmeleri maksadı ile tertip olunmuş kitaplar ise de, bir takım cinayat ve mugair-i edep vukuat tasviri eksik olmadığından, bu kitapların okunmasından hasil olan fenalık faidesine galip çıkıyor. Tebeyün itmişdir ki, tecribesiz çocuklar Roman okuyarak, kötü tesiratının saikası ile kötü yollara sapmışlardır."⁵³

Yazara göre romanların bu olumsuz tesirleri herkes tarafından kabul edilmiş olsa ve okunmaması için pek çok makaleler ve kitaplar yazılmışsa da "insanları bu iptiladan vaz geçirmek" mümkün olamamıştır. Bu konuda çözümün "okunmasından yalnız faide hasil olan kitapların çoğalması" olduğu tespitini yapan yazar bu amaçla önceden *Anatoli* gazetesinde yayımladığı Hristiyan azizlerin "terceme-i hallerini" kitap olarak bastırmaya karar verdiğini vurgular. Yazar, "Rumi huruf ile Türkçede azizlerin terceme-i halleri"nin birkaç defa basıldığından bahseder, çocukluğunda büyükannesinin hanelerinde toplanan kadınlara bu gibi kitapları okuduğunu hatırlamaktadır.⁵⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere Protestan misyonerlerin taraftar toplamasının önemli bir nedeni, kiliselerinde dualarını Türkçe okumalarıydı. Bunun önüne geçmek için ayin ve ilahilerin Yunancadan Türkçeye çevrilmesi girişimleri Karamanlıca yayıncılığın önemli bir parçasını oluşturacaktır. Örneğin Panayotis S. Köseoğlu, Anadolu Ortodoks Hristiyanlarını (*Ανατολή Ορθόδοξος Χριστιανλαρημής*) "rafazilerin" yanlış çevrilmiş kitaplarından kurtarmak ve önemli bir eksikliği gidermek için 1895 yılında ilahilerin Karamanlıca çevirisini yayımlar. Köseoğlu, çevirinin Ortodoks inancına uygun ve kolay anlaşılır bir dilde olduğunu iddia eder. Son olarak, kitabın misyonerlerinkinden daha kolay erişilebilir olması için sadece beş kuruşa satılacağını duyurur.⁵⁵ Gerçekten de kitabın sonunda yayımlanan müşteri listesinde 650 civarında İstanbul ve taşradan müşteri ismi yer alması bu amaca ulaşıldığına delalet etmektedir. Üstelik bu müşterilerin bir kısmı da birden fazla (2, 5 ve hatta 20) kitaba müşteri gözükmektedirler.⁵⁶

Bir başka örnekte, *Anatoli* gazetesinde toplanan Karamanlıca yayıncılık ve gazeteciliğin genç kuşak yazarlarından Nevşehirli Savvas S. Alagözoğlu, Kutsal ayini Türkçeye çevirecek ve önce *Anatoli* gazetesinde tefrika halinde yayınlayacaktır. Kısa bir süre sonra bu çeviriler kendisi ve Misailidis biraderler matbaası tarafından ayrı bir kitap olarak da yayımlanacaktır. Alagözoğlu'na göre Yunanca bilenler bile Kutsal Ayin'in karmaşık ve kinayeli anlamını kavramakta güçlük çekerken, sadece Türkçe bilenler ayini sağır ya da kör gibi dinlemekte ve ondan hiçbir şey anlamamaktadır. Bu nedenle birçok kişi ayin sırasında hayallere dalarak dünyevi düşüncelere ve kaygılara dalmaktadır. Hatta bazı gençler ve sigara, kahve ya da nargile bağımlıları ayinin bitmesini dört gözle beklemekte ve kiliseden çıkmak için acele etmektedirler. Ona göre, eğer bu kişiler okunan ayin ve ilahilerin anlamını anlayabilselerdi, bu tür hatalara düşmeyeceklerdi. Öte yandan aynı kişilerin kahvelerde kâğıt, tavla ve bunlar gibi oyunlara daldıklarında veya tiyatrolara, balolara ve türlü eğlence yerlerine gittiklerinde sabahla-

⁵³ *Ημερολόγιον γιάνι Σεριφ Ορθόδοξος*, 2.

⁵⁴ *Ημερολόγιον γιάνι Σεριφ Ορθόδοξος*, 2.

⁵⁵ *Anatoli*, 13.07.1895, N. 5061, 3. Yine bkz. Panayotis S. Kioseoglou, *Ψαλτήριον γιάνι Νεμπι ους Σουλταν Δαβίδιν Μεζμούρη* [Psaltirion yani nebi us Sultan David'in Mezmuru] (Dersaadet: Aleksandros Nomismatides Matbaası, 1895).

⁵⁶ Kioseoglou, *Ψαλτήριον γιάνι Νεμπι*, 286-302.

ra kadar orada kaldıklarını, hatta günlerce uykusuz kalsalar bile bunu dert etmediklerini eleştirir.⁵⁷ Halbuki Alagözoğlu'na göre kilisede icra edilen ruhani ayinin mealini ve okunan ya da söylenenlerin anlamlarını anlayacak olsalar bu hataları işlemecekler, "yaratıcımıza daha eyi secde iderek canımıza faydeli bir çok şeyler öğreneceğimiz gibi kalbimiz itikad ve sururi mukaddes ile mala mal olarak her zaman Ekklesiamıza [kilise] kemal-i hasisle devam ideceğiz."⁵⁸ İşte bu nedenle, Anadolu'luların yararlanması için, Yunan teolog Ioannis Mesoloras (1851-1942) tarafından yapılan ve Yunan dergisi *Īeros Syndesmos*'ta (*Ἱερός Σύνδεσμος*) yayınlanan Kutsal Ayın tefsirini (*τεφσίρ*) tercüme (*τερδζεμέ*) eder.⁵⁹ Alagözoğlu'nun çevirisinin sonunda yer alan müşteri listesinden de kitabın hatırı sayılır bir müşteri listesine, İstanbul'da 204 "taşralarda" ise 326 müşteriye sahip olduğunu öğreniyoruz.⁶⁰

Aldatanlar ve Aldananlar

Misailidis'in kendisi ve ardıllarının bu alandaki ağırlıklarına rağmen başka kişi ve matbaalar da polemik nitelikli "mezhebi kitaplar" basmaktan geri kalmamışlardır. Bunlar arasında Ürgüplü Stefanos H. Yoannu tarafından kaleme alınıp 1876 yılında Atina'da yayımlanan *Tekzibü'l Protestan* sayılabilir. Stefanos Yoannu bu eseri kaleme almasının ardındaki saikleri şöyle aktarıyor:

"Cümlesine malum olduğu minval üzere, bütün dünyayı dolaşmakta olan Amerika misyonerleri tabir olan Protestanların yani yırtıcı kurtların yalancı tarifçileri, epeyi vakitten beru nevsî Anadolu'ya dahi vasıl olmakle, nece hem vatan bulunan kardaşlarımızı iğfal etmekten dur olmadıkları cümlemin malumudur. Göya bunlar Orthodoxos mezhebimizin, akaidi ruhaniyesine bir çok özür bularak insan uydurması kıyası ile, türlü maneler vererek iğfal etmeye savaştıklarını, çok defalar eşidup ve diğnemekte olduğumdan, [...] şu yarım dakikalık ömrümüz içinde bir eser-i hayriye ile yad olunmaklığımız, cümlemize faraza-i lazımeden, ve iktizai elzemiyetten olduğunu bil idrak tahkik bildiğimden, [...] hayli müddetten beru, iş bu Protestanlar hakkında bunların suallerine mefhum bir Risale yapmalık emel u arzusunda isem de [...]"⁶¹

Yoannu kitabı Protestanların tanıyıp kabul ettikleri Ahd-i Atik, Ahd-i Cedit, Resullerin Amelleri ve tariflerini inceleyip onların her bir sorusunu yanıtlamak üzere ispatlar bu-

57 "[...] Mutlaka şu manâları anlayamadığımızdandır ki Ekklesia [kilisede] durduğumuz yerde eftikleriz, çarşu pazarımıza yahod daha bin bir çeşid dünyevi mülahazalara dalarız. Hele bir takım gençlerimiz ile sigara, kahve ve nargile tiryakilerimiz haftada yahod ayda yılda bir defa ekklesia [kilise] yüzü gördüğümüz halde bile, çeyrek saat beklemeye dayanamayub, yetişebildiğimiz dakikadan itibaren kimimiz Evaggelion [İncil] hitamını, kimimiz "Πάτερ ἡμῶν", kimimiz Aghiaları kanca ile çekeriz; ve lakin kahvelerde kâğıt, tavli ve daha sair oyunlara koyulduğumuzda yahod Theatrolara [tiyatrolara], balolara ve buna muması eğlence mahallerine gitiğimizde sabahlara kadar, ihtimaldir günlerce uykusuz kalacak olsak başka bir şey hatırımıza gelmedikten maada ferahlanır, sevinir, ve açlığımız dahi unutturuz... Ne kadar büyük hata! Ne kadar!" *Λειτουργικά γιάνι Σερίφ Λειτουργίανην Τεφσίρι* (Leitourgika yani Şerif Leitourghianın Tefsiri), yay. haz. Ioannis Mesoloras, çev. Savvas S. Alagözoğlu, (Dersaadet: Misailidi Biraderler Matbaası, 1898), 3-5.

58 *Λειτουργικά γιάνι Σερίφ*, 3-5.

59 *Λειτουργικά γιάνι Σερίφ: Ανατολή*, N. 5442, 20.01.1897, 2-3.

60 Alagiozoglou, *Σερίφ Λειτουργίανην Τεφσίρι*, 255-270.

61 Stefanos H. Ioannou, *Ἐλεγχος Διμαρτυρομένων γιά χος Τεκζίπ-ουλ Προτεστάν* [Tekzibü'l Protestan] (Atina: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελεφέως, 1876), 11-2.

larak bu risaleyi meydana getirdiğini ve bundan “hemşehrileri”nin istifade edeceklerinden emin olduğunu vurgular.⁶²

Karamanlıca dini polemik literatürü kapsamındaki bir başka örnekse, 1898 yılında basılmış *Aldatanlar ve Aldananlar* başlıklı Kapadokyalı ruhban Ierotheos Teknopulos tarafından kaleme alınan kitaptır. Telif bir eser olan kitap, Teknopulos’un Kumkapı *Aghia Kyriaki* kilisesinde ve Samatya’da, bu semtlerde ikamet eden Türkdil Anadolu Ortodoksları için verdiği Türkçe vaazlara dayanmaktadır. Teknopulos verdiği her derste farklı sorulara cevap veriyordu ve *Anatoli* ve Patrikhanenin yayımı *Kilise Hakikati* (*Εκκλησιαστική Αλήθεια*) gazetelerine bakılırsa dersler büyük rağbet görmekteydi.⁶³

Kitabının mukaddemesinde Teknopulos, uzun yıllardır çeşitli fırkaların “Mikra Asia’da [Küçük Asya] ikamet eden Orthodoxos Hristiyanların arasında girerek” Hz. İsa’nın sürüsünde bulunan koyunları çalmaya çalıştıkları tespitinde bulunur. Teknopulos’a göre bu fırkalar arasında Protestan fırkasının “Mikra Asia Orthodoxos Hristiyanlarına” yaptıkları “mezhebi ve meşrebi” zararlar çok daha büyüktür. Çünkü bunlar bir yandan bazı Ortodoksları kendilerine çalarak Protestanlığa geçirmekte ama aynı zamanda daha büyük bir sayıda Ortodoksun ise “imanlarını zehirle”mektedir. Bunlar dışarıdan Ortodoks olmaya devam etseler de Protestanların talimlerinden “zehirlenerek” Ortodoksluğun “tariflerinin çoklarının gerçek olduğuna şüphe ederler”.⁶⁴ Ama Protestan misyonerlerin Ortodokslara verdikleri zararlar bu ikisiyle sınırlı kalmaz. Teknopulos’a göre:

“Bunlar Orthodoxosların beynine ittifaksızlık tohumunu saçtılar, zevceleri kocalarından, ataları evlatlarından ayırdılar, dostu dosta, hısımı hısıma düşman eylediler. Bunlar yollarda, çarşılarda, kahvehanelerde, vapurlarda [...] aziz Anatoliki [Şark] Orthodoxos Ekklisasını [Kilisesini] zemm, istihza ve küfür ediyorlar!! Bunlar [...] Allahdan korkmaksız ve insandan perva itmeksiz puta tapıyorlar deyerek iftira ediyorlar!!”⁶⁵

Teknopulos’a göre Protestan misyonerler vicdanları para ile satın almaya uğraşmaktadırlar:

“[...] kimisini kitap satıcı, diğerini matbaada harf düzücü, sargısını hoca tayin ederek ve çoklarının da evlatlarını meccanen ilim tahsil itdirerek, elbise ve kitap vererek, bazılarını diğer bir çeşit iş bularak, yahod evinin idaresini virerek. Nihayet diğer çok çeşit aldadıcı, binamus ve icbar idici tarikler ile ve diğer tataftan Kitab-ı Şeriflerin tefsirinde aksi ve bilgisiz manalar virerek bazı bilgisiz ve İlm-i İlahi [teoloji] fenninden bihaber zavallı Orthodoxosları aldatmaktadırlar.”⁶⁶

Protestan misyonerler şeytanlık ve hilebaz tuzaklarla bilgisiz Ortodoksları aldatsalar da Teknopulos’a göre yanlış imanları ve kutsal kitapları yanlış tefsir ettikleri için ken-

⁶² Ioannou, *Έλεγχος Διμαρτρομένων*, 12.

⁶³ *Ανατολή*, N. 4503, 13.02.1892. Yine bkz. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 05.06.1892, cilt 14, 106; *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 03.06.1892, cilt 18, 137.

⁶⁴ Ierotheos Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι γιάνι Αλδατανλάρ βέ Αλδανανλάρ* [Aldatanlar ve Aldananlar], (Dersaadet: Patrikhane Matbaası, 1898), α-β.

⁶⁵ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, γ.

⁶⁶ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, γ-δ.

dileri de aldanmaktadır. Dolayısıyla önce kendileri aldanmakta ve akabinde Ortodoksları aldatmaktadır. Teknopulos işte bu nedenle kitabına "Aldatanlar ve aldananlar" başlığını koyduğunu ifade eder.⁶⁷

Teknopoulos çeviri (*τεροδζεμέ*) ve yorum (*τεφσίρ*) arasında da önemli bir ayrım yapar. Ona göre bir kitabı Yunancadan Türkçeye veya Ermeniceye çevirmek başka bir şeydir, kutsal kitapları yorumlamak, yani oradaki fikirlerin gerçek ruhunu tanımlamak ve onları açıklamak (*ιζαχάτ*) başka bir şeydir. Protestan misyonerlerin pek çok dini metni Yunanca ve Türkçeye çevirdiğini kabul etse de bu kutsal kitapları yorumlama biçimlerinin hatalı ve Kutsal Kitap'a aykırı olduğunu da ekler. Protestan Kilisesi ile ilgili Teknopulos'un temel itirazı, kutsal kitaplarda bireysel hakikat arayışına vurgu yapmasıdır. Dolayısıyla ona göre misyonerler, her Hıristiyan'ın kutsal kitapları okuyarak istediğini anlayabileceğini ve buna göre hareket edebileceğini vurgulamaktadırlar. Teknopulos, bu tür bir anlayışın bölünmelere ve ayrılıklara yol açtığını, bu nedenle kilisede düşünce ve inanç birliğinin sağlanmasının mümkün olmadığını, aksine her insanın ayrı bir kilise haline geldiğini ve bunun da kendisine göre saçma olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁸

Dört cilt olarak yayımlanması düşünülen ve Patrikhane matbaasında basılan kitabın birinci cildinin fiyatı 5 kuruş iken kitabın sonunda yer alan müşteri listesinde 274 isim yer almaktadır. Öte yandan, Teknopoulos'un kuzeni, J. Teknopoulos'un Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde bulunan biyografisine bakılacak olursa kitap Anadolu'daki cemaatlere yaygın biçimde dağıtılmış ve Anadolu'daki Ortodoksların Protestan misyonerlere karşı inançlarını korumalarında önemli bir etken olmuştu.⁶⁹ Yine kitapta yer alan malumattan kitabın Galata'daki Yeorgios Şeytanidis kitaphanesinden ve Kumkapı'daki Aghia Kyriaki Kilisesi'nde yer alan okuma salonundan (*θηρησκευτικόν αναγνωστήριον*) satın alınabileceği belirtilmektedir.⁷⁰

Sonuç yerine

Misyoner karşıtı dini polemik literatürünün Anadolu'da Ortodokslar nezdinde ne ölçüde etkili olduğu meselesine dair nihai bir kestirimde bulunmak güç. Karamanlıca basınının amiral gemisi sayılabilecek *Anatoli* gazetesinde yayımlanan bu konudaki kimi değerlendirmeler, gazetenin kendisi bu literatürün en önemli kaynağı olan Misailidis matbaası tarafından yayımlandığından ihtiyatla karşılanmalı. Örneğin Evangelinos Misailidis'in vefatının ardından Misailidis biraderler tarafından Nikolaos Sullidis (1845-1903) idaresinde yayımlanan gazetede bir haberde Burdur'da Ortodokslardan birkaç kişinin "iğfal olunarak" Protestanlığa geçtiğinden bahseder. Fakat Pisidyâ Metropolitî Benediktos, bunun üzerine merhum Misailidis'in yukarıda da zikredilen *Hazine-i Ortodoksiya* kitabından birçok nüshayı satın alarak meccanen halka dağıtır ve gazeteye göre bu suretle "aldananların" büyük çoğunluğunun gözleri açılarak Ortodoks kilisesine geri döner. Habere göre geride kalanların da tövbe etmeleri yakındır.⁷¹

⁶⁷ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, δ.

⁶⁸ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, 23-30.

⁶⁹ Balta, *Gerçi Rum isek de*, 181.

⁷⁰ Balta, *Gerçi Rum isek de*, 135-143.

⁷¹ *Anatoli*, 12 Mayıs 1890.

Öte yandan yukarıdaki örneklerden de görülebildiği üzere kitapların müşteri listeleri hele kimi durumlarda, bunlar Patrikhane ve yüksek ruhban tarafından desteklendiklerinde, hatırı sayılır bir sayıya ulaşmaktadır. Kimi dini içerikli kitapların da yeni bas-kılar yapmaya devam etmesi buna ilave edildiğinde bu kitapların geniş sayılabilecek bir okur kitlesine sahip bulduklarını düşündürtebilir. Yine yukarıda da vurgulandığı üzere 19. yüzyılın son dönemlerine gelindiğinde, başta roman olmak üzere, din dışı te-malar Karamanlıca basılı eserler içerisinde giderek daha fazla yer kaplasa da "mezhebi kitaplar"ın kendisi Karamanlıca yayıncılığın temelini oluşturmaya devam edecektir.

Misyonerlerin eğitim ve yayın faaliyetleri, Patrikhane ve Ortodoks cemaatinin ileri ge-lenlerini eğitim ve yayıncılık faaliyetlerini kendi cemaatini yabancı tecavüzlerden ko-rumak için daha enerjik bir şekilde ele almaya zorlamıştır. Fakat bu tepki, Protestan ahlâk ve pratiğinin Ortodoks Kilisesi tarafından tümüyle kenara atıldığı anlamına da gelmemektedir. Aksine birçok durumda, bunlar ruhban kesimlerine ve Ortodoks top-lumsal bağamlarına sirayet edip uyum göstermişlerdir. Hatta 1862 yılında kabul edi-len Milli Nizamnamelerle ruhban olmayan sivillere Patrik seçimi ve cemaat işlerinin yürütülmesinde katılımlarına dair tanıyan hakların dahi diğer faktörlerin yanında belli bir Protestan etkisiyle de açıklanabileceği rahatlıkla ileri sürülebilir.⁷² Yine ahlâki bi-reycilik, saygıdeğerlik ya da makbul davranışlara ilişkin belli Protestan değer ve tutum-lar bütünüünün benimsenmesi ya da gördüğümüz üzere dini inancın tahkim edilmesi için konuşulan sade dilin kullanımının savunulması gibi çok sayıda başlıklarda zaman içerisinde önemli bir etkilenme yaşanmıştır.⁷³

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Anatoli (1890-1891-1892-1894-1895-1897)
Ekklesiastiki Alithia (1890-1892)
The Missionary Herald (1869)

Makale ve kitaplar

- Balta, Evangelia. "Καραμανλίδικες και Αρμενοτουρκικές Εκδόσεις των 'Sunday Schools Lessons'" ['Pazar mektepleri derslerinin' Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe edisyonları]. *Ta Ιστορικά* 53, 2010, 379-402.
- _____. *Gerçi Rum isek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012.
- _____. *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*. Çev. Ayşe Nihal Akbulut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019.
- Benlisoy, Foti ve Stefo Benlisoy. 'Reading the identity of 'Karamanli' through the pages of Anatoli', *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*. Yay. Haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010.
- Benlisoy, Stefo. "Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- _____. "Another newspaper in our language!" Competition and polemic in the Karamanlidika Press", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*. Yay. Haz. Evangelia Balta, 359-392. İstanbul: The Isis Press, 2014.
- _____. "Karamanlıca Terakki Dergisi: 'Anatolluları dalmış oldukları uykudan uyandırmak'". *Kebikeç* 47, 2019, 337-358.
- _____. "Bizden gayret, Anatollulardan Himmet': 19. Yüzyılın ikinci yarısında Gazeteciler ve Müşterileri". *Kebikeç* 50, 2020, 89-124.
- Clogg, Richard. "Notes on some Karamanli Books printed Before 1850 now in British Libraries, with Particular Reference to the Bible Translations of the British and Foreign Bible Society". *Μικρασιατικά Χρονικά* XIII, 1967, 521-563.

⁷² Stamatopoulos, "Papism is a center without Periphery", 129-30.

⁷³ Gazi, "Revisiting Religion and Nationalism", 101.

- _____. "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part I". *Journal of Ecclesiastical History* XIX, 1, 1968, 57-81.
- _____. "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part II". *Journal of Ecclesiastical History* XIX, 2, 1968, 382-383.
- Εδξβιπειΐ Δινιέ γιάνι πε χερ Ορθόδοξος Χριστιανήν Παπιστανλάρά βε Προτεστανλάρά Βιρμεσί Αιαζήμ Κελέν Δζεβιάπ* [Ecvibe-i Diniye yani beher Orthodoxos Hristiyanin Papistanlara ve Protestanlara Virmesii Lâzım Gelen Cevap]. Dersaadet: Evangelinos Misailidis Tabhanesinde, 1864.
- Erol, Merih. "Becoming Protestant: Greek Orthodox Responses to Conversion in 19th Century Ottoman Anatolia". *Adalya*, 21, 2018, 335-362.
- Gazi, Effi. "Revisiting Religion and Nationalism", *The Making of Modern Greece Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*. Yay. Haz. Roderick Beaton ve David Ricks. Londra: Ashgate, 2009.
- Hami-i Ortodoksiya (*Προστάτης της Ορθοδοξίας*) yani *Protestanlık desiselerine karşı Orthodoxiayi himaye, ve Protestanlığın iptidai zuhurini ve itikadını ifade ider bir kitabdır*. Dersaadet: E. Misailidis Matbaasında, 1883.
- Ημερολόγιον γιάνι Σεριφ Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησιανήν Καράρ βέ Τενσίπι ιλέ Ταχσίς Οληνάν Δεσποτικάί βέ Θεομιτορικά Εορτήλερίν Εσπάτη* [İmerologion yani Şerif Orthodoxos Anatoliki Ekklesianin Karar ve Tensibi ile Tahsis Olunan Despotikai ve Theomitorikai Eortilerin Esbabı]. Dersaadet: Anatoli Matbaası, 1891.
- Ioannou, Stefanos H. *Έλεγχος Διμαρτυρομένων γιά χοτ Τεκζίπ-ουλ Προτεσταν* [Tekzib-ül Protestan]. Atina: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδέλφειως, 1876.
- Kalfoğlu, Ioannis H. *Ζινδζίδερέ καργεσινδέ πουλουνά Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστηρή γιάχοδ Μονή Φλαβιανών*. Dersaadet: 1898.
- Kioseoglou, Panayotis S. *Ψαλτήριον γιάνι Νεμπι ους Σουλτάν Δαβίδιν Μεζμούρη* [Psaltirion yani nebi us Sultan David'in Mezmuiri]. Dersaadet: Aleksandros Nomismatides Matbaası, 1895.
- Levides, Anastasios M. "Διπάδζε [Dibaçe]". *Μιράτη Φεζαίλ βέ Μεάγιπ γιάνι Φαζιλέτ βέ Κεμικλερίν Αϊνεσί*. İzmir: Proodos Matbaası, 1875.
- Λειτουργικά γιάνι Σεριφ Λειτουργιανήν Τεφσίρι* (Leitourgika yani Şerif Leitourghianın Tefsiri), Musannifi İoannis Mesoloras, Mütercimi Savvas S. Alagözoglu, Dersaadet: Misailidi Biraderler Matbaası, 1898.
- Mamoni, Kyriaki. "Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ' και η Καραμανλιδικη Μετάφραση της 'Ορθόδοξης Διδασκαλίας' του Πλάτωνος Μόσχας από τον Παΐσιο Καισαρείας [Patrik Grigorios VI ve Ortodoks İmihal'in Paisios tarafından Karamanlıcaya çevrilmesi]". *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7, 1988-1989, 129-140.
- Nasioutzik, Paulina. *Αμερικάνικα Οράματα στη Σμύρνη τον 19ο Αιώνα Η συνάντηση της Αγγλοσαξονικής Σκέψης με την Ελληνική* [19.yüzyıl İzmir'inde Amerikan vizyonları: Anglo-Sakson düşüncesinin Yunanlarla karşılaşması]. Atina: Estia, 2002.
- Νούρι Ορθοδοξία (Φώς της Ορθοδοξίας)* [Nur-i Ortodoksiya]. Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885.
- Stamatopoulos, Dimitrios. *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση Προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα* [Reform ve Dünyevileşme 19. Yüzyıl Ekmüenik Patrikhane Tarihinin Yeni bir Sentezine Doğru]. Atina: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003.
- _____. "Papism is a centre without Periphery, Protestantism is a Periphery without Center' Tanzimat as Re-confessionalisation? The Political Theology of Constitutionality in the Late Ottoman Empire", *Orthodoxy in the Agora: Orthodox Christian Political Theologies Across History*. Yay. Haz. Mihai-D. Grigore ve Vasilios N. Makrides. 115-130. Vandenhoeck & Ruprecht, 2024.
- Sharkey, Heather J. "Bibles for Ordinary People The British and Foreign Bible Society and Middle Eastern Vernacular Publishing", *Partibus Fidelium': Missions du Levant et Connaissance de l'Orient Chrétien (XIXe-XXIe siècles)*. Yay. Haz. Marie Levant ve Philippe Bourmaud. École française de Rome, 2022.
- Şimşek, Şehnaz Şişmanoğlu. "The Anatoli Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*. Yay. Haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler. 109-123. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010.
- Teknopoulos, Ierotheos. *Πλανόντες και Πλανομένοι γιάνι Αλδτανλάρ βέ Αλδανανλάρ* (Aldatanlar ve Aldananlar). Dersaadet: Patrikhane Matbaası, 1898.
- Τογρού Τίνην Τολμί* [Doğru Dinin Talimi]. Asitanede: Kudüs Şerifin Basmahanesinde, 1839.
- Χαζρέτι Μαριαμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ Καλμασή ιλε Θεοτόκος Ισιμλένμεισι* [Hazret-i Maryamın Tercüme-i Hali ve fikir kalması ile Theotokos isimlenmesi]. Yay. Haz. Ignatios K. Ignatiadis. Anatoli Matbaası, 1902.